

TERESA SKUBALANKA

O DYWERCENCJACH SYSTEMU JĘZYKOWEGO

Termin *dywergencja* (*niezborność*) używany jest w zasadzie na określenie pewnych różnic, które powstają w wymowie głosek tożsamyh etymologicznie, jak np. *ryba*, ale [ryp]¹. Jednakże zjawiska dywergencji winny być rzutowane także na inne obszary języka w ramach systemu.

Termin *system językowy*, wywodzący się z koncepcji F. de Saussure'a, współcześnie definiuje się jako „system znaków, czyli symboli służących do komunikacji językowej”². Jest on systemem dwuklasowym, składa się z: 1. inwentarza znaków poszczególnych pojęć (słownik) i 2. reguł dla zbudowania konkretnej wypowiedzi (gramatyka). Elementy języka są wzajemnie od siebie bezpośrednio lub pośrednio uzależnione, tworząc zwarty układ opozycji. Podstawowe opozycje to: 1. treść : forma, która stanowi istotę znaku językowego, oraz 2. jednostka : kategoria, wynikająca z dwuklasowego systemu językowego³.

Tak ważne dla istnienia struktury systemu pojęcie *kategoria* rozumie się jako „wszelką grupę form, pełniącą określoną funkcję w systemie”⁴. Wyróżnia się kategorie fonologiczne, gramatyczne oraz leksykalne. *Funkcję* rozumie się bardzo szeroko, jednakże, jak się wydaje, nie każda relacja między katego-

---

Prof. dr hab. TERESA SKUBALANKA – emerytowany pracownik Zakładu Historii Języka Polskiego i Dialektologii IFP UMCS; adres do korespondencji: Kurantowa 6 m. 24, 20-838 Lublin.

¹ Por. Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa 1968, s. 146 – dalej STJ.

² Tamże, s. 558.

³ Tamże.

⁴ Rolę kategorii w strukturze systemu językowego podkreśla się w tzw. gramatyce kategoryalnej, w glossematyce, por. tamże, s. 204.

riami czy ich elementami ma charakter funkcyjny. Zwrot *pełnić funkcję* zakłada bowiem aktywny charakter jednego członu (tzw. terminu) względem drugiego, tymczasem nie wszystkie relacje mają współczynnik aktywności, np. relacja współwystępowania.

Typologia kategorii systemowych rysuje się następująco:

a) kategorie generyczne, wyjściowe; można je nazwać priorytetowymi, aksjomatycznymi; tworzą one fundament systemu; są to: język, gramatyka, słownik; jako kategorie drugiego stopnia występują: część mowy, kolejno zaś w ramach takich działów, jak fonologia, morfologia, składnia, leksykologia, semantyka – ich składniki: fonem, morfem itd.;

b) kategorie opozycyjne (różnicy), np. (głoska) zwarta – szczelinowa, głoska – fonem itd.;

c) kategorie tożsamościowe (równości, podobieństwa), np. synonimia leksykalna;

d) kategorie syntetyzujące (kontaminacje, sumy);

e) kategorie neutralizujące (wyzerowujące, elipsy, neutralizacje).

Charakter kategorii wymienionych w punktach a)-e) wynika z charakteru relacji, jakie tworzą. Kolejne pojęcie konstytutywne systemu, pojęcie *relacja*, zakłada taki stosunek, kiedy elementy systemu mogą zajmować to samo miejsce w ciągu wypowiedzeniowym⁵. Ich przynależność do systemu jest warunkowana ich cechami kategoryalnymi. Rysuje się następujący układ relacji:

a) relacje generyczne, wyjściowe;

b) relacje opozycyjne (różnic);

c) relacje tożsamościowe (równości, podobieństwa);

d) relacje syntetyzujące (kontaminacyjne);

e) relacje wyzerowujące (neutralizacji, elipsy).

Niezależnie od wymienionych typów istnieją relacje, które można określić jako relacje współwystępowania.

Segmenty systemu to jednostki typu funkcjonalnego, jak np. fonemy, morfemy; można je rozpatrywać także jako człony relacji współwystępowania. Trzeba również mieć na uwadze, że w skład systemu mogą na stopniu najniższym, niejako presystemowym, wchodzić też konkretne twory, o substancji fizycznej, takie jak grafemy czy głoski. Niektórzy sądzą, że również zdania mają charakter konkretny w ciągu wypowiedzeniowym. System tworzy skomplikowaną sieć związków relacyjnych między kategoriami i segmentami.

⁵ Tamże, s. 484.

Szczegółowy opis dywergencji systemowych zaczniemy od układów graficzno-fonologicznych. Widoczne w nich dywergencje mogą być całkowite lub częściowe. Dodajmy jeszcze, że każdy układ językowy o charakterze systemowym nie jest zbudowany idealnie symetrycznie – jest też układem dynamicznym na skutek działania czynników rozwojowych czy różnic regionalnych. Z badania relacji dywergentnych musimy wykluczyć takie nieodpowiedniości, które obejmuje jakaś zasada: *ó – u* z zasadą wymiany morfologicznej, np. *mój – moje*; *rz – ź* z zasadą wymiany morfologicznej, np. *wierzę – wiara*. Natomiast relacja *ó – u* bez zasady, jak np. *który – [ktury]*, oraz *rz – ź*, jak np. *rzeka – [żeka]*, są dywergentne.

W oznaczaniu miękkości spółgłosek, np. w wypadku *s // ś* mamy zasadę: *s + i – [ś]*, więc dywergencja ogranicza się tu do grafii. Podobnie przy *c // ć*, *z // ź* i *n // ń*. Ubezdźwięczenie głosek w różnych pozycjach, np. przed zwartymi, w wygłosie, jest zjawiskiem czysto fonologicznym, bo zapis tego nie oddaje. Chodzi tu więc o dywergencje częściowe, motywowane zasadami (por. np. *ryba – ryb [ryp]*). Różne dywergencje powoduje albo mieszanie się wymowy ogólnopolskiej i regionalnej (por. np. formy *vžel’i // vžeńi*), albo też występowanie obok siebie cech dawnych i nowych systemu (por. np. *dobremi // dobrymi*).

W przywołanych wypadkach mamy relacje opozycyjne i tożsamościowe. Nasuwa się pytanie, czy chodzi tu o zbyt wiele, czy o zbyt mało znaków graficznych w stosunku do głosek. Zbyt mało jest znaków, stąd próby ich mnożenia przez modyfikacje (dodawanie przecinków, kropek, ogonków) lub – w pewnym okresie, kiedy istniały samogłoski długie – podwajanie liter.

W podsystemie słowotwórczym relacje dywergentne zdarzają się bardzo często, zgodnie z przekonaniem, że jest to proces morfologiczny o charakterze bardziej leksykalnym (tzn. nieregularnym i jednostkowym) niż gramatycznym (regularnym i kategoriałnym)⁶. Liczne niezborności w zakresie formantów widzimy w takich kategoriach formacji, jak np. zdrobnienia i zgrubienia, por. np. *palec – paluszek – paluch*, *garnek – garnuszek* – ale brak **garnuch*. Zdrabniają się konkretna, lecz nie abstrakta, por. nieistniejące **idejka*, **myślątka*, **sądek*. W obrębie waloryzantów mamy niezborne serie, por. np. *głupiec, głuppek, głupol*, ale: *mędrzec, mędredek, mądrala* (nie ma **mądral*). Dywergencje występują także w zakresie nazw członków rodziny, jest np. *teściowa, bratowa*, lecz obok *stryjenka; siostrzeniec*, ale *bratanek*. Wiele oboczności znaj-

⁶ Tamże, s. 524.

duje się też w grupie nazw potraw, por. *grochówka* obok *kartoflanka*, *kapuśniak*, *krupnik*; *żubrówka* obok *wiśniak*, *jablecznik* itp.

Nie ma niemal kategorii słowotwórczej bez dywergencji. W funkcji syntetyzującej występują złożenia typu *dziewica-bohater* obok np. *chłopokoń*. Licznych przykładów dostarczają też *collectiva* (*listowie* obok *liście*) czy oboczności rodzajowe, jak np. *lekarz* – *lekarka*, *poseł* – *posłanka*, *doktor* – *pani doktor*. Pewien chaos panuje również w zapożyczeniach urabianych różnymi formantami, por. *magister* obok *operator* itp. Różnie tworzone są nazwy osobowe w opozycji do nieosobowych, por. np. imię (imiona) z nazwiskiem lub bez. Zakres peryfraz nazewniczych jest, ogólnie biorąc, ogromny, ale to już raczej domena słownictwa.

Dywergentnie przedstawia się podsystem fleksyjny języka, choć przypisuje mu się strukturę bardziej regularną. Już sam układ paradygmatów wskazuje niezborność, mamy bowiem jeden typ deklinacji rzeczowników męskich i nijakich obok dwu typów deklinacji rzeczowników żeńskich, por. *kobieta* – *wieść*. Zachowanie typu miękkotematowych to relikty dawnego układu.

Niekiedy także utrzymywanie się w użyciu form dawnych powoduje dywergencję w postaci oboczności końcówek, np. w dopełniaczu lp. rzeczowników męskich *-a* // *-u*. Podobnie reliktowy charakter mają formy w obocznościach typu *zdrow* // *zdrowy*. Różne oboczności użycia poszczególnych form motywowane są istnieniem różnych płaszczyzn stylistycznych, tak np. forma *chłopi* występuje w opozycji do ludowego i potocznego *chłopy*; formy pochodzące z wołacza *Jasiu*, *Stasiu*, używane w mianowniku lp., to oboczne formy potoczne współwystępujące z normatywnymi *Jasio*, *Stasio* itd.

W układzie koniugacji uwagę zwraca zasadnicza niezborność odmiany czasowników dokonanych i niedokonanych: prosta forma *zrobię* dla czasu przyszłego występuje tylko w koniugacji dokonanych, podczas gdy dla niedokonanych mamy formę złożoną *będę robił* // *robić*; dla czasowników typu *zrobić* brak form czasu teraźniejszego. Wśród form koniugacyjnych widać różne wzory strukturalne: obok form prostych mamy też formy aglutynacyjne, złożone z formantem *-by*. Tworzenie form bezosobowych czasownika przebiega różnie: obok wyrażenia typu *grzmi*, *świta* bezosobowość wyraża się systemowo w formach *pisze się*.

Mnożą się wtórne użycia, np. bezokolicznik może wtórnie występować w funkcji rozkaznika: *Siedzieć tam cicho!* Bezokolicznik wyraża także formę osobową: *Poszedł do sklepu, aby kupić chleb*. Do takich stałych wymian należy zaliczyć również formy deklinacyjne, np. formy przypadków konkretnych mogą pełnić funkcję przypadków gramatycznych, por. *kierować samochodem*

w funkcji dopełnienia. Warto zaznaczyć przy tym, że w formie przypadków konkretnych mogą występować wyrażenia przyimkowe.

Do osobliwości fleksyjnych należy zaliczyć tzw. formy supletywne, jak np. *człowiek – ludzie*, istnienie form bezrodzajowych typu *pośmiewisko* itd.

Podsystem fleksyjny jest – przy wszystkich swych regularnościach – systemem równie dynamicznym jak inne podsystemy. Odbywa się tu np. ciągła neutralizacja pewnych form, niektóre z nich, starsze wychodzą z użycia, np. w dopełniaczu lm. forma *lekcyj* jest zastępowana przez *lekcji*. Inne zmieniają kategorię części mowy, jak imiesłowiy z pochodzenia: *palący – niepalący, wierzący – niewierzący. Kochany* w wołaczu staje się z imiesłowu przymiotnikiem.

Podsystem składniowy również zawiera różne dywergentne oboczności. W relacjach tożsamościowych mamy rozmaite konstrukcje oboczne: *Jasio i Kasia // Jasio z Kasią; widzę biegnącego // widzę go, jak biegnie*. Natomiast w funkcji neutralizującej obserwujemy wypadki formalnej elipsy podmiotu, por. *Poszli i przynieśli*, kiedy występuje tzw. podmiot domyślny.

Inna struktura dychotomiczna to zdania pojedyncze i złożone. Wśród złożonych wyróżniamy zdania powiązane stosunkami podrzędności i nadrzędności oraz zdania współrzędne. Możliwe są przekształcenia jednego typu w drugi, z pewnymi modyfikacjami, np. *Poszedł, aby przynieść... // Poszedł i przyniósł...*

Formy wyrażania członów zdań są dywergentne, np. okolicznik może być wyrażony przez przysłówkę lub grupę nominalną, por. *iść szybko // iść szybkim krokiem*. Orzeczenie może być werbalne lub nominalne, z orzecznikiem w formie *jest* lub *nie*, por. *Jan jest lekarzem // Jan to lekarz*. W funkcji przydawki występuje przymiotnik lub rzeczownik: *dobry ojciec // dom ojca*. Mamy też różne typy przydawek: dopełnieniowe (*zabicie wrogów*), podmiotowe (*lęk wrogów*) i okolicznościowe (*biegi uliczne*). Przydawka przymiotnikowa może wtórnie pełnić funkcję przysłówka (*pytali ciekawi*), przydawką może być też przysłówkę (*prawie milioner*).

Jak widać, podsystem składniowy obfituje w różne szczegółowe relacje typu dywergentnego.

Prawdziwą domenę dywergencji stanowi system słownikowy języka oparty na istnieniu kategorii semantycznych. Dostrzegamy ich obecność we wszystkich typach relacji: opozycyjnych (np. przy kategoriach rodzajowych), por. *posłanka // pani doktor*; tożsamościowych (synonimicznych), por. *bogaty // zasobny*; syntetyzujących (homonimicznych), jak np. *zamek ‘budynek’ // zamek ‘urządzenie’*; neutralizacyjnych (przy tworzeniu podkategorii), por. *czoło człowieka // czoło pochodu*, gdzie neutralizuje się znaczenie części ciała. Wśród przykładów na relacje opozycyjne możemy też wspomnieć o opozycji między

nazwami osobowymi i nieosobowymi. Osobowość można sygnalizować poprzez użycie imienia (imion) czy nazwiska lub ich połączeń. Nieosobowość ma odpowiednie sfery formantów.

Niezmiernie bogato przedstawiają się klasy wyrazów nadrzędnych i podrzędnych znaczeniowo (np. *opad – deszcz*) oraz serie synonimiczne, są one skądinąd zbudowane dywergentnie, por. np. *mądry, przezorny, roztropny, rozsądny* obok *głupi, ograniczony, idiota*. Bywają one długie lub krótkie, np. *zabawa, hulanka, impreza*.

Obok synonimów w podsystemie słownikowym funkcjonują liczne dublety wyrazowe, z których jeden może być starszy, drugi nowszy (*ekskursja // wycieczka*), rodzimy lub obcy (*lekarz // doktor, wydatek // koszt*). Rozgraniczenie sfer użycia dubletów wyrazowych niekiedy motywowane jest stylistycznie, np. *niwa* to poetyzm. Czasem różnice znaczeniowe są minimalne, por. poet. *lice // ogpol. twarz*. W stylu naukowym zmienia się znaczenie wielu potocznych wyrazów, por. np. termin *potęga*.

Ważnym źródłem dywergencji stają się różne figury stylistyczne (semantyczne), np. metafora, metonimia i in., por. *burza włosów, róża ‘choroba’, stopa* jako jednostka miary itp. System słownikowy dysponuje ponadto wielkimi możliwościami tworzenia peryfraz nazewniczych w rodzaju: *matura // egzamin dojrzałości*.

Obserwacja procesów dywergencyjnych w różnych podsystemach języka dowodzi ich powszechności, zarówno w podsystemach względnie symetrycznych i regularnych, np. we fleksji, jak i uważanych za nieregularne, np. w podsystemie słownikowym. Różne są natomiast czynniki powodujące te procesy i różny czas ich trwania w użyciu języka.

O DYWERGENCJACH SYSTEMU JĘZYKOWEGO

Streszczenie

Artykuł omawia różne typy relacji dywergencyjnych (tj. zaburzonych) w systemie języka. Autorka dochodzi do wniosku, że istnieją one we wszystkich podsystemach, przy czym najbardziej nieregularny okazuje się podsystem leksykalny. W pracy podaje się liczne przykłady dywergencji.

Słowa kluczowe: dywergencja, kategoria, relacja, segment systemu, nieregularność podsystemów

ON DIVERGENCIES WITHIN THE LANGUAGE SYSTEM

S u m m a r y

This article discusses various types of divergent (that is disturbed) relations in the language system. It is claimed here that such disturbances are a regular matter of fact in all language strata, yet the lexical level seems the least regular of all. The article shows numerous cases of the divergences in question.

Key words: divergence, category, relation, systemic segment, irregularity of subsystems (strata).

Translated by: Konrad Klimkowski